

O języku karaimskim i dziejach jego rozwoju

Podczas Letniej Szkoły Języka Karaimskiego w Trokach poznajemy mowę naszych przodków. Nim znów zasiądziemy w szkolnej ławie, dowiedzmy się, jakie miejsce wśród języków świata ona zajmuje i czemu w Łucku i Haliczu mówiono inaczej niż w Trokach czy na Krymie.

Język karaimski należy do tzw. rodziny języków turekijskich. Niegdyś były one określane jako języki tureckie, obecnie jednak coraz częściej używa się terminu turekijskie¹, pozwala on bowiem łatwo i jednoznacznie odróżnić język z tej rodziny od języka tureckiego – używanego w dzisiejszej Turcji. Wewnątrz tej rodziny karaimski należy do tzw. grupy języków kipczackich, w skład której wchodzi takie języki jak: baszkirski, karaczajsko-bałkarski, karakalpacki, kazachski, kazańskotatarski, kirgiski, krymczacki (język turekijski Żydów krymskich, obecnie już wymarły), krymskotatarski, kumycki, nogajski, ormiańsko-kipczacki (wymarły język turekijski Ormian kipczackich) czy urumski (wymarły język turekijski Greków krymskich) i in. Są to więc języki turekijskie używane na Krymie, w Azji Środkowej, w niewielkim stopniu na północnym Kaukazie oraz na terenie Federacji Rosyjskiej w Baszkirii (Republice Baszkorostanu) oraz Tatarstanie (Republice Tatarstanu).

Spośród żywych języków kipczackich najbliższy karaimskiemu pod względem słownictwa, budowy wyrazów i gramatyki jest język krymskotatarski. Jeszcze bliższe były wymarłe już języki Ormian kipczackich, Krymczaków oraz język średniowiecznego zabytku kipczackiego *Codex Cumanicus* z XIV w., a także język średniowiecznych tzw. glosariuszy kipczacko-arabskich z XI-XV w.

Dziś jedynym żywym przedstawicielem języka karaimskiego jest dialekt trocki. Według badań z 2003 roku na Litwie i w Polsce posługiwało się nim wówczas ok. 125 osób, co stanowiło jedną trzecią populacji karaimskiej mieszkającej w tych dwóch krajach. Jako język zagrożony wyginięciem znalazł się on w Czerwonej Księdze

Języków Zagrożonych UNESCO (ang. *Red Book of Endangered Languages*).

Podział na dialekty

Język karaimski istniał, ogólnie rzecz biorąc, w trzech odmianach dialektalnych. W XX wieku można było mówić o istnieniu:

- dialektu trockiego (lub trocko-wileńskiego),
- halickiego (lub łucko-halickiego) oraz
- krymskiego.

Te dwa ostatnie dialekty nie są już dziś przekazywane drogą naturalną z pokolenia na pokolenie, a więc *de facto* należy je już uznać za martwe.

W literaturze fachowej wprowadzono dwa dalsze określenia: język (dialekt)² zachodniokaraimski oraz język (dialekt) wschodniokaraimski. Ten pierwszy to zbiorcze określenie dialektów trockiego i halickiego, a jest ono przydatne z tego względu, że te dwa dialekty pochodzą od wspólnego przodka (tzw. języka średnio-zachodniokaraimskiego, o czym będzie mowa dalej), były zawsze do siebie bardzo podobne i oba znacznie się różniły od dialektu wschodniokaraimskiego, czyli krymskiego. Różnice między dialektem trockim i halickim sprowadzić można w zasadzie wyłącznie do fonetyki i fonologii (tj. zestawu głosek i sposobu ich wymawiania) oraz do leksyki (tj. słownictwa, w tym również zapożyczeń), natomiast system morfologiczny (budowa wyrazów i ich odmiana) pozostał mniej więcej do połowy XX wieku, czyli do momentu, gdy dialekt halicki przestał być przekazywany z pokolenia na pokolenie, prawie tak sam. Ale użycie terminu *język zachodniokaraimski* jest uzasadnione również z tego względu, że z najstarszych tekstów karaimskich wynika,

Karta z *Codex Cumanicus*. Manuskrypt powstał w początkach XIV w. Przechowywany jest w Bibliotece Św. Marka w Wenecji. Składa się z dwóch różnych części: podręcznika języka kumańskiego oraz zbioru tekstów religijnych i świeckich w tym języku.

Tabela 1. Dialekty i odmiany języka karaimego

Język karaimego	dialekt wschodniokaraimego = krymskokaraimego	† (kipczacki) krymskokaraimego	
		† tatarski krymskokaraimego	
		† turecki krymskokaraimego (na Krymie)	
		† turecki krymskokaraimego (w Turcji Osmańskiej)	
	dialekt zachodniokaraimego	łucko-halicki = południowozachodniokaraimego	† poddialekt halicki
			† poddialekt łucki
trocki = trocko-wileński = północnozachodniokaraimego			

że jeśli przed początkiem XVIII w. istniała w ogóle różnica między dialektem trockim i halickim, to była ona minimalna.

Kryterium geograficznego używa się często również w odniesieniu do dialektu trockiego i halickiego, nazywając je, odpowiednio, dialektem północnozachodnim i południowozachodnim. Określenia te, wprowadzone jeszcze w okresie międzywojennym, są uzasadnione z tego względu, że dialekt trocki (czy trocko-wileński) nie był używany wyłącznie w Wilnie i w Trokach, ale również w okolicznych wioskach oraz w kilku innych gminach karaimego (np. w Birzach, Nowym Mieście, Poniewieżu, Poswołu czy w Szatach, a także w Kukizowie koło Lwowa), podobnie jak dialekt halicki (czy łucko-halicki), który był używany nie tylko w Haliczu i Łucku ale również np. w Derażnem koło Łucka oraz w kilkudziesięciu wioskach na Wołyniu i ziemi halickiej.

Dialekt krymskokaraimego również występował w kilku odmianach. Na podstawie istniejących źródeł możemy wydzielić kilka odmian tego języka:

- krymskokaraimego o stosunkowo czystym typie kipczackim,
- turecki krymskokaraimego z Turcji Osmańskiej (znany z nielicznych źródeł),
- turecki krymskokaraimego z Krymu (znany z nielicznych źródeł),
- tatarski krymskokaraimego, z dużą ilością elementów krymskotatarskich.

Chronologia rozpadu wspólnoty komunikatywnej języka karaimego – czyli procesu, którego skutkiem było to, że Karaim z Litwy nie

mógł już się swobodnie porozumiewać z Karaimem z Łucka czy Halicza – wiąże się z datą wywędrowania Karaimów zachodnich z terenów praocjczyzny, za którą uważa się Krym (w nielicznych, nowszych publikacjach jest to poddawane w wątpliwość – szerzej o tym w drugiej części artykułu). Brak zabytków językowych, na podstawie których moglibyśmy odtworzyć stan językowy w czasach przed opuszczeniem Krymu przez pierwszą falę osadniczą (prawdopodobnie miało to miejsce pod koniec XIV w.), nie pozwala nam jednoznacznie odpowiedzieć na pytanie, czy rozbieżność dialektalna istniała już wtedy, czy wykształciło się dopiero później w wyniku utraty jedności terytorialnej. Wcześniej w literaturze fachowej XX w. dominowało przekonanie, że podział dialektalny sięgał czasów zamieszkiwania Krymu. Najstarszy wówczas znany karaimego zabytek językowy pochodzący z 1528/1529 r. (jest to zamieszczony w wydawnym w Wenecji modlitewniku krótki fragment utworu religijnego w języku zbliżonym do dialektu krymskokaraimego z silnymi wpływami osmańskimi) był i nadal jest mało przydatny dla badań nad podziałem dialektalnym³.

Jednakże niedawno odnaleziony przekład Tory oraz Księg Rut, Jeremiasza, Koheleta i Estery na dialekt północnozachodni (manuskrypt pochodzi z ok. 1720 roku i jest to najstarszy wiarygodny – znamy datę jego powstania, osobę kopisty, zachował się ponadto w oryginale – przekład fragmentów Starego Testamentu w języku zachodniokaraimego⁴) pozwala nam już stwierdzić, że w czasie, gdy ten rękopis sporządzano, albo gdy dokonano tłumaczenia, różnica

Tabela 2. Przynależność Łucka i Halicza do organizacji państwowych (XII–XX w.)

Wiek	Łuck	Halicz
XII	Księstwo Kijowskie	
XIII	Księstwo Włodzimierskie	Księstwo Halickie
XIV	Wielkie Księstwo Litewskie	Królestwo Polskie (Ziemia Halicka)
XV		
XVI	Królestwo Polskie ♦ I Rzeczpospolita ♦ Rzeczpospolita Obojga Narodów	
XVII	(woj. wołyńskie)	(woj. ruskie)
XVIII	Imperium Rosyjskie	Monarchia Habsburska ♦ Cesarstwo Austriackie ♦ Monarchia Austro-Węgierska
XIX		
XX	II Rzeczpospolita	
	(woj. wołyńskie)	(woj. stanisławowskie)
	Związek Radziecki (Ukraińska SRR)	
	Ukraina	

między dialektem północnozachodnim a dialektem południowozachodnim była minimalna, a różnice, które możemy dziś zaobserwować, zaczęły się dopiero kształtować (były to innowacje północnozachodnie). Toteż język, jakim się Karaimi wówczas posługiwali, był bardzo podobny do innych, bliskich karaimskiemu języków kipczackich, np. do języka *Codex Cumanicus*, i przypuszczalnie był on również bardzo zbliżony, jeśli nie tożsamy (nie licząc najwcześniejszych innowacji północnozachodnich), z językiem używanym przez Karaimów przed pierwszymi falami migracji.

Wspomniane pierwsze innowacje północnozachodnie dotyczyły dwóch zjawisk. Po pierwsze doszło do odmiennego rozwoju * η^5 (tj. miękko-podniebiennego n ; głoski brzmiącej podobnie jak spółgłoska n w wyrazie bank): w dialekcie północnozachodnim najpóźniej na przełomie XVII i XVIII w. (a najprawdopodobniej w drugiej połowie XVII w.) doszło do zmiany * $\eta > n$ i * $\eta > j$ (a więc, w pewnym uproszczeniu, w miejscu dawnego * η występowało n albo j), podczas gdy w dialekcie południowozachodnim * η z czasem zmieniło się bez wyjątku w n . W dialekcie wschodnim * η pozostało η .

Po drugie, już w tym okresie w dialekcie północnozachodnim zaczęła się pojawiać tzw. harmonia spółgłoskowa (będzie o niej mowa w kolejnej części rozważań) – wspomniany wcześniej

przekład Tory pochodzi z okresu, gdy zaczęła się ona już kształtować, ale jeszcze się nie rozwinęła w pełni.

Z biegiem czasu również w dialekcie południowozachodnim zaszły zmiany, które wyróżniają go na tle innych języków turkijskich. W ostatnich dekadach XVIII w. doszło do zmiany dźwiękowych spółgłosek \check{s} (= pol. sz), \check{c} (= pol. cz), \check{z} (= pol. ż) i \check{z} (= pol. dż) w zębowe s , c , z , z (= pol. dz), co wykształciło w nim cechę przypominającą polskie mazurzenie (jednak polskie mazurzenie i wspomniany proces w dialekcie południowozachodnim zaszły w różnych okresach niezależnie od siebie). Kilka dekad po tej zmianie doszło do kolejnej, polegającej na tym, że samogłoski \ddot{o} i \ddot{u} zostały zastąpione samogłoskami e i i . W pozostałych dialektach te zmiany nie zaszły: nie doszło do wykształcenia się mazurzenia, a samogłoski \ddot{o} oraz \ddot{u} częściowo się zachowały (w dialekcie trockim tylko w nagłosie, w krymskim natomiast w każdej pozycji).

Poza różnicami będącymi wynikiem zróżnicowanego rozwoju dialektu północnozachodniego i południowozachodniego, od XIX wieku można także zaobserwować drobniejsze różnice wewnątrz dialektu południowozachodniego. Powodem tego jest fakt, że Łuck i Halicz, a więc główne dwa ośrodki, w których posługiwano się w przeszłości dialektem łucko-halickim, przez wieki należały do różnych państw, przez co na

język karaimski tych dwóch ośrodków oddziaływały różne miejscowe dialekty (przede wszystkim dialekt ukraiński – była to: w Łucku i okolicach gwara wołyńska, w Haliczu i okolicach zaś gwara naddniestrzańska), a kontakt między przedstawicielami tamtejszych gmin karaimskich był przez wieki utrudniony. O trudnościach w kontaktowaniu się przedstawicieli tych dwóch gmin dobrze świadczy relacja Friedricha Wilhelma Radloffa (1837–1918), znanego niemieckiego turkologa mieszkającego i pracującego przez wiele lat w Imperium Rosyjskim. Otóż w latach 80. XIX w. odwiedził on Łuck, ale nie miał możliwości odwiedzenia Karaimów w Haliczu z powodu braku dokumentów uprawniających go do przekroczenia granicy Austro-Węgier. Co więcej, z jego sprawozdania dowiadujemy się, że Karaimi mieszkający w Łucku kontaktowali się z Karaimami z Trok (żyli oni bowiem w tym samym, rosyjskim zaborze), ale nie potrafili już powiedzieć nic bliższego o języku Karaimów z Halicza. Mimo to język Karaimów z Łucka był oczywiście znacznie bardziej zbliżony do używanego w Haliczu niż do karaimskiego z Trok.

Z kolei występowanie wspomnianych wcześniej odmian języka krymskokaraimskiego jest związane z tym, że był on używany na terenach bardzo zróżnicowanych językowo oraz pozostawał pod silnym wpływem przede wszystkim języka Tatarów krymskich, wykazującego szereg cech osmańsko-tureckich (a więc tzw. cech oguzyjskich – język osmański, przodek dzisiejszego języka tureckiego należał bowiem do innej, oguzyjskiej grupy języków w ramach rodziny języków turkijskich) oraz samego języka osmańsko-tureckiego.

Skomplikowana mapa językowa Krymu była wynikiem bardzo dużej różnorodności etnicznej półwyspu (Krym zamieszkiwały różne ludy kipczackie, a także Grecy, Żydzi, Ormianie, Romowie, Turcy osmańscy i in.) i różnego natężenia wpływu osmańskiego obecnego na tym obszarze mniej więcej od końca XV po koniec XVIII stulecia. W chwili obecnej brak jest jednak wiarygodnych badań dialektologicznych oraz odpowiednich informatorów językowych, dzięki którym moglibyśmy określić granice poddialektów krymskokaraimskich. Na przykład prawie całkiem niezbadany jest karaimski z terenów południowych i południowowschodnich Krymu. Co więcej, podział dialektalny języka krymskotatarskiego, największego z języków kipczackich Krymu, również pozostaje tematem czekającym na należyte opracowanie, a przecież język ten ma znacznie większą liczbę użytkowników i sto-

sunkowo bogate piśmiennictwo – choć pamiętać należy, że znaczna część owego piśmiennictwa jest młodsza (źródeł sprzed 1944 roku jest najzwyczajniej bardzo mało), co jest efektem wysiedleń i kulturalnej pacyfikacji Krymu. Obecna sytuacja polityczna na pewno nie stworzy lepszych warunków do tego typu badań – ani nad tatarskim, ani nad karaimskim.

Michał Németh

Ciąg dalszy w następnym numerze.

Wybrana bibliografia

- L. Adamczuk (red.), *Karaimi na Litwie i w Polsce. Dziedzictwo i historia. Współczesne życie Karaimów na Litwie i w Polsce. Raport z badań etnosocjologicznych*, Warszawa 2003.
- A. Berta, *West Kipchak languages*, [w:] Johanson, L., Csátó, É.Á. (red.): *The Turkic Languages*. London, New York 1998, s. 301–317.
- A. Dubiński, *Lokalizacja języka karaimskiego w świetle jego rozwoju historycznego*, „Przeegląd Orientalistyczny”, 1993, nr 165-166, s. 37-42 [przedruk w: A. Dubiński, *Caraimica. Prace karaimoznawcze*, red. Majda, T., Warszawa, 1994, s. 113-120].
- H. Jankowski, *On the language varieties of Karaims in the Crimea*, „Studia Orientalia” 2003, t. 95, s. 109–130.
- H. Jankowski, *Position of Karaim among the Turkic Languages*, „Studia Orientalia” 2003, t. 95, s. 131–150.
- M. Németh, *Przeszłość, teraźniejszość i przyszłość karaimskiej działalności kulturalno-językowej*, [w:] Machul-Telus, B. (red.), *Karaimi*. Warszawa 2012, s. 53–72.
- O. Pritsak, *Das Karaimische*, [w:] Deny, J., Grønbech, K., Scheel, H., Togan, Z. V. (red.): *Philologiae Turcicae Fundamenta*. t. I. Wiesbaden 1959, s. 318–340.

Przypisy

- ¹ Jest to inicjatywa poznańskiego ośrodka turkologicznego – zob. uwagę prof. Henryka Jankowskiego na stronie 1 jego *Gramatyki języka krymskotatarskiego* wydanej w Poznaniu w 1992 r.
Dla szerszego tła warto dodać, że w przeszłości powszechnie przyjmowano, że języki turkijskie są częścią tzw. grupy języków altajskich, a więc grupy języków, w skład której wchodzić miały spokrewnione z sobą języki turkijskie, mongolskie i tunguskie (grupa języków tunguskich nazywana jest również grupą języków tungusko-mandżurskich) oraz dwa dodatkowe języki: koreański i japoński. Te dwa ostatnie zawsze miały jednak niepewny status i nazywano je często „zewnątrznymi językami altajskimi” w odróżnieniu od języków turkijskich, mongolskich i tunguskich, które określa się mianem „wewnętrznych języków altajskich”. Od lat 60. XX wieku trwa jednak (z różną intensywnością) zakrojona na szeroką skalę dyskusja tzw. proaltaistów i antyaltaistów, a więc zwolenników teorii altajskiej oraz tych, którzy negują pochodzenie powyższych języków od wspólnego przodka. Dziś spór ten jest nieco wyciszony, jednak dominują poglądy antyaltaistów, a znaczna część podobieństw strukturalnych tych języków jest dziś raczej tłumaczona trwałymi kontaktami niż wspólnym pochodzeniem (szerzej o tym zob. M. Stachowski, *Teoria altajska*, „LingVaria” 2012, 14, s. 239-263).
- ² Nie ma jednoznacznych kryteriów językoznawczych, które pozwoliłyby nam stwierdzić, gdzie przebiega granica między „dialektem” a „językiem”. Określenia „dialekt”, „gwara” czy „narzecze” są terminami, które ułatwiają orientowanie się w taksonomii języków (a w szczególności w klasyfikacji języków bardzo do siebie zbliżonych), ale nie są one oparte na jednoznacznych kryteriach lingwistycznych wynikających z „natury” języka i przy ich ustalaniu bierze się pod uwagę szereg względów pozajęzykowych – takich jak np. istnienie literatury w danym „języku”, istnienie normy literackiej, status języka urzędowego, kwestię tożsamości narodowej użytkowników danego języka itp.
- ³ H. Jankowski, *The question of the existence of the Crimean Karaim and its relation to western Karaim*, [w:] Bairašauskaitė, T., Kobeckaitė, H., Miškinienė, G. (red.): *Orientas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos visuomenės tradicijoje: totoriai ir karaimai* (= Straipsnių rinkinys, parengtas pranešimų, skaitytų tarptautinėje mokslo konferencijoje „610 osios totorių ir karaimų įsikūrimo Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje metinės” 2007 m. rugsėjo 13–15 d. Vilniaus universitete, pagrindu). Vilnius 2008, s. 162–168.
- ⁴ Zob. M. Németh, *An Early North-Western Karaim Bible Translation from 1720. Part 1. The Torah*, „Karait Archives” 2014, nr 2, s. 109–141; tegoż *An early North-Western Karaim Bible translation from 1720. Part 2: The Book of Ruth and its comparison to the Eupatorian print from 1841* (złożone do druku w: „Karait Archives” 2015, nr 3).
- ⁵ W językoznawstwie historycznym gwiazdka (*) oznacza postać rekonstruowaną (hipotetyczną, ale prawdopodobnie niegdyś istniejącą).